

základy sociální pedagogiky

Blahoslav Kraus

portál

základy sociální pedagogiky

Blahoslav Kraus

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Kraus, Blahoslav

Základy sociální pedagogiky / Blahoslav Kraus. – Vyd. 1. –
Praha : Portál, 2008. – 216 s.

ISBN 978-80-7367-383-3

37.013.42

- sociální pedagogika
- učebnice

37 – Výchova a vzdělávání [22]

37.016 – Učební osnovy. Vyučovací předměty. Učebnice [22]

© Blahoslav Kraus, 2008

Portál, s. r. o., 2008

ISBN 978-80-7367-383-3

Úvodem	7
1 Z historie sociální pedagogiky	9
1.1 Počátky sociální pedagogiky	9
1.2 Sociální pedagogika v Německu	13
1.3 Česká a slovenská sociální pedagogika	15
1.4 Sociální pedagogika v Polsku a dalších zemích	21
<i>Shrnující přehled základních témat kapitoly</i>	<i>25</i>
2 Metodologická východiska sociální pedagogiky	27
2.1 Podstata humanitního a sociálního výzkumu	27
2.2 Specifika metodologie sociální pedagogiky	32
<i>Shrnující přehled základních témat kapitoly</i>	<i>37</i>
3 Sociální pedagogika jako vědní disciplína	39
3.1 Pojetí sociální pedagogiky	39
3.2 Předmět sociální pedagogiky	45
3.3 Vztah sociální pedagogiky k jiným disciplínám	52
<i>Shrnující přehled základních témat kapitoly</i>	<i>58</i>
4 Prostředí a výchova	59
4.1 Výchova jako součást socializace	59
4.2 Prostředí, jeho charakteristika a typologie	66
4.3 Role (funkce) prostředí ve výchově	76
<i>Shrnující přehled základních témat kapitoly</i>	<i>78</i>

5 Přirozená prostředí	79
5.1 Prostředí rodiny	79
5.2 Vrstevnické skupiny	88
5.3 Lokální a regionální prostředí	94
<i>Shrnující přehled základních témat kapitoly</i>	100
6 Škola a výchovná zařízení z pohledu sociální pedagogiky	101
6.1 Prostředí výchovných zařízení	101
6.2 Sociálněvýchovná činnost ve výchovných zařízeních	112
<i>Shrnující přehled základních témat kapitoly</i>	118
7 Sociálněpedagogická komunikace	119
7.1 Podstata sociálněpedagogické komunikace	119
7.2 Masová komunikace	124
<i>Shrnující přehled základních témat kapitoly</i>	131
8 Sociální pedagogika jako životní pomoc	133
8.1 Pomáhání a dobrovolnická činnost	133
8.2 Pomoc při řešení krizových životních situací	140
8.3 Sociálněvýchovné působení v prevenci a terapii	147
8.4 Výchova v multikulturní společnosti	157
8.5 Výchova ke zdravému životnímu stylu	166
<i>Shrnující přehled základních témat kapitoly</i>	172
9 Sociální pedagogika v praxi	173
9.1 Metody sociálněvýchovné činnosti	173
9.2 Sociálněvýchovná činnost v terénu	184
9.3 Komunity a komunitní práce	191
9.4 Sociální pedagog jako profese	197
<i>Shrnující přehled základních témat kapitoly</i>	206
Literatura	207

Úvodem

Sociální pedagogika je v našich podmínkách relativně mladý obor. V uplynulých letech byly sice vydány některé publikace zabývající se předmětem sociální pedagogiky, mají však charakter úvodních textů či vybraných kapitol z dané problematiky. Tato publikace je pokusem o ucelený pohled na celou oblast. S ohledem na její rozsah a v souladu s názvem však přináší pouze základní poznatky. Nejprve otevře pohled do historie oboru nejen u nás, ale také v zemích, kde má největší tradici. Druhá kapitola přibližuje metodologická východiska a upozorňuje na jejich specifika. Další část je věnována sociální pedagogice jako vědnímu oboru z hlediska pojetí a vztahu k jiným oborům. Další tři kapitoly se zabývají problematikou prostředí – nejprve v obecné rovině, poté prostředím přirozeným, jako je rodina, vrstevnické skupiny a lokalita, a nakonec prostředím výchovných zařízení. Důležitou oblast sociální pedagogiky představuje i problematika sociální komunikace, která je obsahem sedmé kapitoly. Kapitola osmá je nazvána Sociální pedagogika jako životní pomoc a naznačuje možnosti sociální pedagogiky v různých oblastech životní praxe. Poslední část se týká dalších oblastí praxe, v nichž nachází sociální pedagogika své uplatnění. Jde o terénní práci, komunitní činnost a s tím související problematiku metod sociálněvýchovné činnosti, která není dosud prakticky vůbec rozpracována. Publikaci zakončí charakteristika profese sociálního pedagoga.

Některé ze zmíněných oblastí se výrazně dotýkají a prolínají, takže nebylo možné se ubránit tomu, aby se některé části knihy

obsahově mírně nepřekrývaly. Do některých témat čtenáře jen uvádíme a přidáváme množství odkazů na další prameny jako inspiraci pro další studium. Publikace je určena především studujícím oboru sociální pedagogika na středních či vyšších odborných školách, studentům vysokých škol a rovněž všem zájemcům o daný obor.

Ke konečné podobě textu přispěl cennými připomínkami a náměty PhDr. J. Sekot, za což mu patří upřímné poděkování.

Březen 2008

B. K.

1 Z historie sociální pedagogiky

1.1 Počátky sociální pedagogiky

O společenských souvislostech výchovy věděli lidé již v dávné minulosti. Filozofové ve starém *Řecku* zdůrazňovali myšlenku, že výchova musí zohledňovat a akceptovat zájmy společnosti. *Aristoteles* ve svém díle *Politika* uvádí, že diferencovaná příprava lidí na život musí probíhat se zřetelem k platné ústavě. Význam výchovy při společenském uplatnění člověka, tedy její sociální funkci, vyzvedá především *Platon*. Podle něho může výchova jako jedna z forem státního donucování zajistit bezproblémové fungování státu. Chybí zde však myšlenka lidského soucítění s těmi, kteří se ocitnou v nouzi. Každý by měl být soběstačný, vzdorovat osudu a nedožadovat se soucitu. Úvahy, že stát nemůže zákony a způsobem vlády zlepšit morálku a *že je třeba podat pomocnou ruku trosečníkovi*, najdeme až u *římského filozofa Seneky*.

Ve středověku, v období scholastiky, kdy byla určující křesťanská víra, píše o vztahu k chudým *T. Aquinský*. Chudoba je podle něj nutným výrazem společenského pořádku. Všichni, kdo nemají majetek, jsou povinni pracovat.

Humanismus a renesance (14.–17. století) přinesly odklon od Boha k člověku, ve výchově je zdůrazňován přirozený rozvoj lidské individuality. Mimořádný význam, v souvislosti s utvářením spořádané společnosti, připisují výchově utopičtí socialisté *T. Morus* (1480–1535) nebo *T. Campanella* (1568–1639). Podobně se na možnosti, moc a sílu výchovy dívají francouzští osvícenci, *encyklopedisté C. Helvetius* (1715–1771), *D. Diderot* (1713–1784) a *F. Voltaire* (1649–1778). Filozofická východiska sociální pedagogiky lze hledat především v osvícenectví, jehož základem byla idea dobra a spravedlnosti a snaha odstranit nedostatky, změnit mravy a politiku ve společnosti 18. století.

V souvislosti s touto myšlenkou bychom neměli zapomenout ani na *J. A. Komenského* (1592–1670), který výchovu chápe nejen jako kultivaci jedince, ale vnímá ji také jako prostředek nápravy světa. Jeho sociální cítění ukazuje např. známý názor, že výchovu a vzdělání je třeba poskytnout všem bez rozdílu stavovské příslušnosti, bohatým i chudým, chlapcům i děvčatům. Z autorova díla (např. *Informatorium školy mateřské*) je patrné, že velký význam připisuje výchovnému vlivu prostředí.

Rovněž *R. Owen* (1771–1858) vychází z přesvědčení, že každý člověk je produktem společenského prostředí a výchovou lze dosáhnout změny v jeho jednání.

Na vznik sociální pedagogiky měl nepochybně *vliv i rozvoj sociologie*. Její zakladatel *A. Comte* (1798–1857) zdůrazňoval úlohu výchovy, jejíž cíl spatřoval ve snaze podřídit individuální zájmy zájmům společenským. Výchova, kterou pokládal za důležitý prostředek socializace, měla přispívat ke stabilizaci společnosti a chránit ji před rozpadem.

V důsledku hledání sociálních souvislostí výchovy a jako reakce na naturalistické koncepce a psychologizující pojetí vznikají ve 2. polovině 19. století na pomezí pedagogiky a sociologie hraniční disciplíny – *pedagogická sociologie* (např. *E. Durkheim*),

sociologická pedagogika nebo **sociologie výchovy** (např. **F. Znaniecki**). (Blíže o tom viz Galla, 1967)

Toto období charakterizuje snaha o praktické řešení sociálních problémů a zaostalosti dětí a mládeže z chudých sociálních vrstev. Především *v Německu – v návaznosti na osvěcenectví – existovaly další proudy jako filantropismus a pietismus*. V prvním případě šlo o naplnění podstaty lidskosti, lidumilství a výchovy k němu, pietismus hlásal duchovní obnovu skrze přísnou morálku, niternou zbožnost a podobně jako filantropismus propagoval pomoc bližnímu. Příslušníci těchto hnutí se snažili mj. zakládat školy nebo ústavy pro chudé a opuštěné děti a sirotky (sirotčince, chudobince, starobince).

Typickým příkladem tohoto přístupu k výchově je *život a dílo švýcarského pedagoga J. H. Pestalozziho* (1746–1827). Svými teoretickými pracemi (nejznámější je román *Linhart a Gertruda*) i praktickou výchovnou činností (založil ústav pro výchovu chudých dětí a útulek pro sirotky) položil základy pedagogiky sociální péče, a proto ho někteří pokládají za zakladatele sociální pedagogiky.

Jiní považují za *zakladatelskou osobnost* tohoto oboru *německého filozofa a pedagoga P. Natorpa* (1854–1924). Také on se odvolává na Pestalozziho a rovněž na Platona, jehož označuje za původce úvah o sociální funkci výchovy. Sociální kategorie odvozuje z I. Kanta a jeho myšlenek o morálce a sociálním cítění a zdůrazňuje ideu všelidské solidarity. Věřící, že pod vlivem výchovy a ušlechtilé morální koncepce se bude celý svět postupně zdokonalovat a povede k vytoužené lidské jednotě. Pojem sociální pedagogika však použil poprvé jiný německý pedagog, **A. Diesterweg** (1790–1866), ve svém díle *Rukověť vzdělání pro německé učitele* (1850). Sám však tento termín blíže nevysvětluje.

Počátky české sociální pedagogiky bývají spojovány se jménem G. A. Lindnera (1828–1887), prvního profesora filozofie a pedagogiky na Karlově univerzitě v Praze. Patří k našim největším pedagogům a napsal řadu prací z filozofie, pedagogiky a sociální psychologie. Jeho poslední dílo *Paedagogika na základě nauky o vývoji přirozeném, kulturním a mravním* (1888)

je důležité pro rozvoj sociální pedagogiky u nás. V této práci použil pojem sociální pedagogika a rozvíjel v ní své názory na sociální funkci výchovy. Vliv sociologické literatury vedl Lindnera k širšímu chápání výchovy. Jasně vyzvedal společenské poslání výchovy, tedy výchovu „člověka“ připravovaného pro život společenský, nikoliv jenom pro konkrétní povolání a určitou profesionální roli. Usiloval také o demokratizaci výchovy a o co nejširší zpřístupnění školy a vzdělání všem.

Kořeny polské sociální pedagogiky jsou stejně jako v ostatních zemích spojovány s obdobím a společenskou situací 2. poloviny 19. století. Za hlavního představitele tohoto počátečního období je považován **S. Karpowicz** (1864–1921), který se snažil odstranit dosud trvající volnost v chápání výchovného procesu a chtěl pedagogiku formovat na objektivních základech. Základy sociální pedagogiky položil také **L. Krzywicki** (1859–1941), který se zasloužil především o rozvoj oblasti osvěty – vytvořil totiž zásady jejího systému. Předpovídal, že kromě škol vznikne širší okruh osvětových institucí, které každému jednotlivci umožní plně se zapojovat do kulturního života a dále se vzdělávat.

Za zakladatelku tohoto oboru v Polsku bývá pokládána H. Radlinská (1879–1954) – v r. 1908 v jedné ze svých prací poprvé používá pojem sociální pedagogika, jejímuž koncipování zasvětila několik desítek let své odborné činnosti. Zpočátku kladla důraz na národní pedagogiku a výchovu jednotlivce chápala z hlediska vztahu k životu společenské skupiny a životu národa. Uvědomovala si zaostalost Polska, a proto chtěla v rámci jednotlivých úkolů sociální pedagogiky šířit osvětu i mezi dospělými. **Požadovala zpřístupnění kultury pro všechny členy společnosti.** Tomu by pak podle ní měly odpovídat cesty a prostředky osvětové práce, popularizace vědy, činnost vydavatelství, zřizování knihoven, organizování čítáren apod. **Za největší přínos pro další rozvoj sociální pedagogiky je možno pokládat její koncepci dialektické souvislosti mezi jednotlivcem a prostředím** a také aktivní účasti pedagoga na přetváření tohoto prostředí. Pedagog, který plánuje určitou výchovnou činnost s konkrétním výchovným cílem, musí počítat s vlivy prostředí a přihlížet k jejich působení.

Celkově můžeme shrnout, že ve všech uvedených zemích vznikala sociální pedagogika jako reakce na společenskou situaci 2. poloviny 19. století, jež s sebou nesla obrovské množství problémů sociálního charakteru (např. dětská práce, negramotnost chudých vrstev lidí, stěhování za prací, výskyt sociálněpatologických jevů), a dále jako reakce na individualistické a psychologizující pojetí výchovy (viz J. F. Herbart), které v té době převažovalo. Její zakladatelé se snažili využít všech dostupných poznatků rozvíjející se sociologie.

1.2 Sociální pedagogika v Německu

Z předcházející kapitoly je zřejmé, že *sociální pedagogika v Německu nejen vznikla, ale má zde i největší tradici*. Již zmíněný P. Natorp byl velkým kritikem herbartismu, tedy také individuální pedagogiky, a tvrdil, že člověk bez spojitosti se společností není člověkem, že obě kategorie jsou na sobě vzájemně závislé. Podobně je to i s výchovou, která rovněž nemůže probíhat mimo společnost.

Na filozoficko-sociologickém základě přispívá k sociální pedagogice **P. Barth** (1858–1922), podle něhož je výchova činitelem tvorby kulturní historie národa a dokonalost jedince znamená štěstí ostatních. Dospívá k požadavku, že elementární vzdělání mají získat všechny děti ze všech společenských vrstev v jednotné škole.

P. Bergmann (1862–1946), na rozdíl od předcházejících, odmítal deduktivní stanovování výchovných cílů a doporučoval opřít cíle výchovy o empirický základ, o zkoumání společenského prostředí. Požadoval také společenskou (veřejnou) kontrolu činnosti rodiny a výchovného prostředí prostřednictvím „výchovných rad“, které měly předcházet nežádoucímu rozvoji osobnosti dítěte v dysfunkčních rodinách. Věnoval pozornost i mimoškolní výchově a kulturní osvětě mezi dospělými (čítárny, knihovny, umělecká centra).

Další německý pedagog **H. Nohl** (1879–1960) tyto názory rozšířil o otázky sociálněvýchovné péče v praxi a především o problematiku profylaxe. Vycházel z předpokladu, že problémy v životě lidí nejsou jen důsledkem jejich selhání a neschopnosti, ale i podmínek, v nichž žijí, a proto je třeba se těmito podmínkami a prostředím zabývat a snažit se o jejich zlepšování (Nohl, 1927).

V Německu se sociální pedagogika kontinuálně **rozvíjela po celé 20. století**. Objevuje se zde řada dalších významných jmen. Patří k nim např. **H. Marburgerová**, která v tradičním duchu pojednává o sociálně potřebných skupinách na okraji společnosti (nezaměstnaní, přistěhovalci, sociálně postižení a problémoví jedinci). (Marburger, 1979)

Jeden z hlavních představitelů – **K. Mollenhauer** – vidí v sociální pedagogice systém společenské pomoci, kterého má být využíváno v konfliktních společenských situacích. V *Úvodu do sociální pedagogiky* z r. 1964 říká, že úkolem je vytvářet rovnováhu mezi požadavky jednotlivce a strukturou nároků společnosti. Sociální pedagogika je teorií pomoci při řešení problémů při socializaci a odstraňování příčin, ze kterých tyto problémy vznikají. (Mollenhauer, 1964)

Pro vývoj sociální pedagogiky v Německu je typické **spojení se sociální prací**. Z hlediska tohoto vztahu řeší otázky sociální pedagogiky např. **H. Lukas**. Sociální práci chápe jako součást sociální pedagogiky a zahrnuje do ní činnosti poradenské, pečovatelské, ale také organizování volného času a pomoc všem kategoriím potřebných (postižení, přistěhovalci, lidé po výkonu trestu apod.). Ukazuje, že existují oblasti, kde dominuje sociální pedagogika (např. činnosti ve volném čase), oblasti spadající prakticky výhradně do působnosti sociální práce (např. sociální dávky) a rovněž oblasti, kde se oba obory setkávají (např. terénní práce s mládeží). (Lukas, 1979)

V průběhu 90. let 20. století se v Německu mění chápání sociální pedagogiky jako vědy o výchovných aspektech dětí a mládeže ohrožené narušeným procesem socializace, tedy sociálně znevýhodněné, v pojetí širší. (O tom viz kapitola 3.1)

1.3 Česká a slovenská sociální pedagogika

V období po r. 1918 neměl G. A. Lindner příliš následovníků. K sociologickým základům pedagogiky (a tím k sociálním aspektům výchovy a rozvoje osobnosti) významně přispěl profesor sociologie na brněnské univerzitě **A. I. Bláha** (1879–1960). O vztahu pedagogiky a sociologie uvažoval na stránkách Sociologické revue již v r. 1911. Problémy prostředí a jeho vlivu na rozvoj osobnosti řešil v publikaci *Sociologie dětství* (1927). Druhá kapitola této knihy nese název Sociologická pedagogika, jejímž předmětem zájmu je zjišťování vlivů společenského prostředí na jedince a v praxi by měla bránit rušivým vlivům a co nejpríznivěji organizovat prostředí. V této kapitole se dokonce hovoří i o sociální pedagogice, která je podle autora „orientována k zřetelům praktickým, tedy k čemu vychovávat a stanovuje výchovné cíle“ (Bláha, 1927, s. 25).

Na rozdíl od sociální pedagogiky německé i polské u nás *v celém období první republiky nenajdeme výraznou osobnost či zásadní dílo* výrazně reprezentující naši sociální pedagogiku té doby. Lze sice připomenout řadu prací, které bychom mohli označit jako sociálněpedagogické, ale zároveň i jako práce z oblasti sociologie výchovy či pedagogické sociologie. Pojednávaly o konkrétních problémech ze života a autoři sami je nepřiznávali k žádné vědní disciplíně. Tak např. *práce F. Štampacha (Dítě nad propastí, 1933) se týkala dětí toulavých, cikánských*. M. Cipro označil tohoto autora za pionýra tehdejší sociální pedagogiky a o uvedené publikaci soudil, že by mohla svou vědeckou úroveň, analytickým přístupem a syntetickou přehledností sloužit jako inspirace pro dnešní práci v tomto oboru (Cipro, 2001).

Pokud jde o otázku etnických menšin (židovské, německé, romské) a ochrany jejich dětí, je třeba vzpomenout *osobnost P. Pittra* (1895–1976). Datum jeho narození bylo zařazeno mezi významná data UNESCO a rok 1995 (sté výročí narození) se stal Rokem tolerance. V období mezi dvěma světovými válkami Pitter vystupoval jako ochránce, vychovatel a učitel dětí žijících ve špatných sociálních poměrech. Jeho zásluhou byl v r. 1933 otevřen

tzv. Milíčův dům určený těmto dětem. Podobně se stavěl i k otázce židovských a německých dětí, kterým pomáhal zejména v kritických válečných letech. Ve svém úsilí pokračoval i v emigraci po únoru 1948 v Německu a ve Švýcarsku (Cach, 1995, s. 167).

Jistou výjimkou mezi všemi prvorepublikovými příspěvky k sociální pedagogice byla monografie *S. Velinského Individuální základy sociální pedagogiky* (Brno, 1927), v níž se autor pokusil o vymezení oboru a jeho úkolů. Za předmět sociální pedagogiky považuje rozvoj všech dispozic osobnosti, které se mohou měnit pod vlivem prostředí. Úkolem sociální pedagogiky je zjišťovat činitele sociálního původu, kteří mají vliv na život člověka ve společnosti, a vyhledávat všechny faktory, jež mohou působit na chování individua, a přispívat k navozování sociální rovnováhy osobnosti. V jeho pojetí tak sociální pedagogika, podobně jako v Kádnerových *Základech obecné pedagogiky* (1925–1926), splývá s celou pedagogikou.

Jednou z významných negativních skutečností, které poznamenaly *vývoj sociální pedagogiky po r. 1948*, bylo prohlášení sociologie za buržoazní pavědu. Byla-li pak oblast výchovy a vzdělání pojmána v těsném vztahu ke společensko-politickým poměrům, jak se tehdy dělo, celá pedagogika se zákonitě již ze své podstaty jevila jako sociální, a nebylo tedy třeba uvažovat o nějaké specifické disciplíně. Obrat nastal teprve v polovině 60. let, a to pod vlivem politických změn v tehdejší SSSR (kritika Stalinova kultu osobnosti). Vznikala nová sociologická pracoviště, začal vycházet Sociologický časopis a otevřel se i prostor pro sociální pedagogiku.

V r. 1967 vyšel Úvod do sociologie výchovy K. Gally, ve kterém autor rovněž pojednává o sociální pedagogice. Upozorňuje, že u filantropistických, charitativních a podobných zřetelů sociální pedagogiky se obsah sociálnosti ve smyslu sociální pomoci a péče obměňuje. Dále říká, že „sociální pedagogika v širším pojetí se chápe jako péče o vzdělávání širokých sociálních vrstev, tedy i jako péče osvětová, a poskytování vzdělání je vnímáno jako předpoklad pro lepší uplatnění“. K tomu pak dodává, ve shodě s tehdy platnou ideologickou koncepcí, že „v socialistic-